

การสืบสานและการสร้างสรรค์
ศิลปะการประพันธ์ในสมุทรโฆษคำฉันท์
**The Continuation and The Creativity of The Art
of Writing in Samutthrakhot Khamchan**

พรทิพา นิสสะ¹ และทัศนีย์ ทานตวนิช²
Phornthipha Nissa¹ and Tassanee Thantawanit²

---

¹ นิสิตปริญญาโท ภาควิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา ชลบุรี 20131

² รศ., ภาควิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา ชลบุรี 20131

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาการสืบสานศิลปะการประพันธ์จากสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้นสู่สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลาย และศึกษาการสร้างสรรคศิลปะการประพันธ์ในสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลาย โดยผู้ศึกษาได้วิเคราะห์ศิลปะการประพันธ์ของสมุทรโฆษคำฉันท์ทั้งตอนต้นและตอนปลายแล้วนำมาเปรียบเทียบกัน ผลการศึกษาพบว่า สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลายสืบสานศิลปะการประพันธ์ด้านการใช้ภาษา ความงามทางภาษา และลีลาในการประพันธ์ทุกด้าน แต่สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลายยังได้สร้างสรรค์ศิลปะการประพันธ์ที่แตกต่างจากสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้นในบางประเด็น ได้แก่ การสร้างสรรค์การใช้ภาษา ได้แก่การสร้างสรรคการใช้ภาษาด้วยการใช้อักษรศัพท์ คำไวพจน์ การเปลี่ยนแปลงรูปและเสียงที่ไม่พบในสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้น และการสร้างคำซึ่งกวีสร้างสรรค์คำที่มีขนาดยาวกว่าสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้น การสร้างสรรค์ความงามที่เกิดจากเสียงมีการเล่นเสียงสัมผัสสระจำนวนมากขึ้น ส่วนความงามที่เกิดจากความเปรียบพบการใช้ความเปรียบเพื่อสร้างจินตภาพชนิดใหม่ 2 จินตภาพ ได้แก่ จินตภาพแสดงการลิ้มรส และจินตภาพแสดงการรับรู้ ส่วนการสร้างสรรคลีลาในการประพันธ์กวีได้สร้างสรรค์ลีลาในการพรรณนาธรรมชาติที่มีความอลังการซึ่งเป็นลีลาที่ไม่พบในสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้น

คำสำคัญ: สมุทรโฆษคำฉันท์ การสืบสานและการสร้างสรรค์

Abstract

This article is aimed to study the continuation and the creativity of the art of writing in Samutthrakhot Khamchan at the onset part and the finale part of poetry including the studying for the creativity of the art of writing at the finale part of Samutthrakhot Khamchan. The researcher has analyzed the art of writing both of Samutthrakhot Khamchan at the onset part and the finale part and later compared. As a result have found that Samutthrakhot Khamchan at the finale part has all continued the art of writing, the usage of language, the beauty of language and the styles of poetry from Samutthrakhot Khamchan at the onset part. Therefore Samutthrakhot Khamchan at the finale part has been created the art of writing which is different from Samutthrakhot Khamchan at the onset part in some points. For instance, the creativity of usage of language, the creativity of lexis poetry, the synonyms, consonant and vowel forms changing that never been found in Samutthrakhot Khamchan at the onset part. The onomatopoeias and the creativity of poetry has longer words than Samutthrakhot Khamchan at the onset part. There are a lot of assonances which is created beautiful rhythm in the poetry. There are the Figures of Speech that have been found in the new 2 imageries. For instance, Gustatory Image and Kinetic and Kinesthetic Image. More over the poetry has created the styles of poetry which is also created the description to the nature with the marvelous styles that never been found in Samutthrakhot Khamchan at the onset part.

Keywords: Samutthrakhot Khamchan, The Continuation and The Creativity

บทนำ

สมัยอยุธยาเป็นสมัยที่สำคัญของวรรณคดีไทย เนื่องจากพบการประพันธ์วรรณคดีที่เป็นแบบฉบับ และมีความเป็นเอกหลาหลายประเภท เช่น วรรณคดีพิธิกรรม วรรณคดียอพระเกียรติ วรรณคดีศาสนา วรรณคดีนิราศ วรรณคดี คำสอน วรรณคดีแบบเรียน และวรรณคดีนิทาน วรรณคดีนิทานในสมัยอยุธยาได้รับการยกย่องจากวรรณคดีสโมสรถึง 2 เรื่อง ได้แก่ ลิลิตพระลอ ได้รับการยกย่องเป็นยอดของลิลิต และสมุทรโฆษคำฉันท์ ได้รับการยกย่องว่าเป็นยอดของคำฉันท์ ดังที่ โชชิตา มณีใส [1] ได้กล่าวถึงสมุทรโฆษคำฉันท์ไว้ว่า “สมุทรโฆษคำฉันท์เป็นวรรณกรรมแบบแผนที่ได้รับยกย่องให้เป็นยอดของวรรณกรรมคำฉันท์ เนื่องจากเป็นวรรณกรรมคำฉันท์ที่เปี่ยมพร้อมด้วยคุณค่าในด้านต่าง ๆ ของวรรณกรรมชั้นเลิศ อันได้แก่ ความไพเราะงดงามประณีตด้วยกระบวนการประพันธ์และศิลปะการประพันธ์ และมีรสที่ก่อให้เกิดความสะเทือนใจอย่างยิ่ง”

สมุทรโฆษคำฉันท์ที่มีที่มาจากสมุทรโฆษชาดก ในปัญญาสชาดก กวีได้นำมาแต่งเป็นคำฉันท์ในสมัยอยุธยาตอนต้น โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อใช้เล่นหนังใหญ่ ชลดา เรื่องรักษัลลิต [2] กล่าวถึงสาเหตุที่เอื้อให้แต่งสมุทรโฆษคำฉันท์ช่วงต้นว่า “เพราะมีการสร้างวัดและพระพุทธรูปศรีสรรเพชญ์ซึ่งมีขนาดสูงที่สุดในเวลานั้น มีการฉลองอย่างยิ่งใหญ่ เป็นโอกาสอันเหมาะสมที่จะมีการแต่งเรื่องสมุทรโฆษคำฉันท์ขึ้นเป็นบทเล่นหนึ่งในโอกาสพิเศษนี้”

เนื้อเรื่องสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้นเริ่มจากบทประณามพจนไปถึงตอนพิทยารรรณากิมุข กำสรวล สุมาลี กิยะกุล [3] กล่าวถึงสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้นว่า “สมุทรโฆษคำฉันท์สมควรจะมีสมัยกำเนิดอยู่ระหว่างรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ และสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 นั้นเป็นแน่ แต่การระบุตัวผู้แต่งนั้นยากที่จะทำได้ ด้วยหลักฐานแวดล้อมมีน้อย หากจะถือเอาพระปารกในกรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส เป็นแนวทางว่าผู้นิพนธ์คือ “มหาราช” ซึ่งโดยลักษณะคำย่อหมายถึงพระมหากษัตริย์ มิใช่ราชครู ประกอบกับความประสงค์ที่ผู้นิพนธ์ระบุไว้ในคำปรารภต้นเรื่องว่าแต่งขึ้นตามรับสั่งของพระเจ้าแผ่นดินแล้ว ก็น่าที่จะยอมรับว่า ผู้แต่งคือ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ซึ่งทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นตามพระราชดำรัสของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ซึ่งเป็นพระราชบิดา หรือสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 3 ซึ่งเป็นพระเชษฐาธิราช พระองค์ใดพระองค์หนึ่งแต่ก่อนที่จะเสด็จขึ้นครองราชย์เอง ด้านการที่ทรงพระราชนิพนธ์ค้างไว้ นอกจากอาจจะเป็นด้วยหมดพระราชประสงค์แต่เพียงนั้นแล้ว อาจเป็นด้วยหลังจากขึ้นครองราชย์แล้วทรงมีพระราชกิจมากจนไม่มีเวลาว่างสำหรับทรงพระราชนิพนธ์ต่ออีกก็เป็นได้”

เนื้อเรื่องสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้นค้างอยู่ถึงสมัยรัตนโกสินทร์ กระทั่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรสได้พระนิพนธ์สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลายต่อ โดยเริ่มเรื่องตั้งแต่พิพยาธรรณาภิมุขร่ำครวญในอุทยานของพระสมุทรโฆษจนกระทั่งจบ มีการกล่าวประชุมชาดกรรมถึงแถลงเรื่องผู้แต่งสมุทรโฆษคำฉันท์ วันเดือนปีที่แต่งจบ และการอธิบายของพรของกวี

เนื่องจากเนื้อเรื่องของสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้นกวีประพันธ์ค้างไว้ และทิ้งช่วงมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์จึงได้ประพันธ์ต่อจนจบ ทำให้สมุทรโฆษคำฉันท์เป็นวรรณคดีที่น่าสนใจในแง่การสืบสานและการสร้างสรรค์ศิลปะการประพันธ์ ซึ่ง สุมาลี กียะกุล [3] ได้ให้ข้อเสนอแนะไว้ว่า “ควรจะศึกษา อิทธิพลเชิงวรรณกรรมของสมุทรโฆษคำฉันท์สำนวนที่แต่งสมัยกรุงศรีอยุธยาต่อสมุทรโฆษคำฉันท์ส่วนที่เป็นพระนิพนธ์ในกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส”

กุสุมา รักษมณี [4] ได้กล่าวถึงการประพันธ์สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลาย ซึ่งเป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสไว้ว่า “พระนิพนธ์ของสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสมีลักษณะหลายประการที่ทำให้กล่าวได้ว่าทรงเป็น “กวีอยุธยาเกิด” สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลายต่อกันได้อย่างสนิทกับสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้นด้วยฝีปาก ลีลา อลังการ และจารีตต่าง ๆ ที่กลมกลืนกับสำนวนอยุธยา”

จากคำกล่าวข้างต้น ผู้ศึกษาจึงสนใจที่จะศึกษาศิลปะการประพันธ์ในสมุทรโฆษคำฉันท์ทั้งตอนต้นและตอนปลาย ทั้งด้านการใช้ภาษา ความงามทางภาษา และลีลาในการประพันธ์ เพื่อวิเคราะห์การสืบสานศิลปะการประพันธ์จากสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้นมาสู่สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลาย และการสร้างสรรค์ศิลปะการประพันธ์ในสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลาย ซึ่งสมุทรโฆษคำฉันท์ทั้งสองช่วงอาจมีศิลปะการประพันธ์ที่มีความแตกต่างกันในบางประเด็น เนื่องจากมีระยะเวลาในการประพันธ์ที่ห่างกันกว่าสองร้อยปี

ทั้งนี้ พบว่ามีผู้สนใจศึกษาสมุทรโฆษคำฉันท์ไปแล้วจำนวนหนึ่ง เช่น สุมาลี กียะกุล [3] ศึกษาสมุทรโฆษคำฉันท์ส่วนที่แต่งสมัยกรุงศรีอยุธยา การวิเคราะห์และวิจารณ์เชิงประวัติ วิจารณ์อย่างละเอียด สายใจ ตระกูลสันติ [5] ศึกษาภาพพจน์ในสมุทรโฆษคำฉันท์ ผู้ศึกษาจึงสนใจที่จะศึกษาวรรณคดีเรื่องสมุทรโฆษคำฉันท์ทั้งตอนต้นและตอนปลายอย่างละเอียด ทั้งในด้านการใช้ภาษา ความงามทางภาษา และลีลาในการประพันธ์ เพื่อให้เห็นการสืบสานและการสร้างสรรค์ศิลปะการประพันธ์ในสมุทรโฆษคำฉันท์ทั้งสองช่วง อันจะทำให้ประจักษ์ถึงคุณค่าของสมุทรโฆษคำฉันท์ในฐานะยอดของวรรณคดีประเภทคำฉันท์ต่อไป

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาการสืบสานศิลปะการประพันธ์จากสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้นสู่สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลาย
2. เพื่อศึกษาการสร้างสรรค์ศิลปะการประพันธ์ในสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลาย

ระเบียบวิธีการศึกษา

การศึกษานี้เป็นการวิจัยเอกสาร (Documentary research) โดยมีขั้นตอน ดังนี้

1. รวบรวมข้อมูลและเอกสารต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับการสร้างศัพท์ ความงามทางภาษา คุณค่าของวรรณคดี จากหนังสือ เอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง
2. วิเคราะห์ข้อมูลด้าน ศิลปะการประพันธ์ในสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้น และสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลาย รวมทั้งการสืบสานและการสร้างสรรค์ศิลปะการประพันธ์ในสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลาย
3. สรุปผล และอภิปรายผล
4. เสนอผลการวิจัยในรูปแบบการพรรณนาวิเคราะห์ (descriptive analysis)

นิยามศัพท์เฉพาะ

การสืบสาน หมายถึง การสืบทอดศิลปะการประพันธ์จากสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้นสู่สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลาย

การสร้างสรรค์ หมายถึง การสร้างศิลปะการประพันธ์ในสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลายที่มีความแตกต่างจากสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้น ทั้งความแตกต่างด้านปริมาณและความแตกต่างด้านวิธีการประพันธ์

ผลการศึกษา

ผลการศึกษาการสืบสานและการสร้างสรรค์ศิลปะการประพันธ์ในสมุทรโฆษคำฉันท์สรุปได้ดังนี้

1. ศิลปะการประพันธ์ในสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้นและสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลาย

1.1 การใช้ภาษา

1.1.1 การใช้อักษรศัพท์

สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้น พบอักษรศัพท์ที่มาจากภาษาบาลีและภาษาสันสกฤต 158 คำ ภาษาบาลี 74 คำ ภาษาสันสกฤต 140 คำ ภาษาเขมร 58 คำ และภาษาไทย 57 คำ โดยมีการใช้ภาษาสันสกฤตมากที่สุด

สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลาย พบอักษรศัพท์ที่มาจากภาษาบาลี และภาษาสันสกฤต 217 คำ ภาษาบาลี 189 คำ ภาษาสันสกฤต 178 คำ ภาษาไทย 54 คำ และภาษาเขมร 40 คำ โดยมีการใช้ภาษาบาลีมากที่สุด

1.1.2 การใช้คำไวพจน์

สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้น ใช้คำไวพจน์ 10 ความหมาย ได้แก่ คำไวพจน์ที่หมายถึงเทวดาและอสูร คำไวพจน์ที่หมายถึงมนุษย์ คำไวพจน์ที่หมายถึงธรรมชาติ คำไวพจน์ที่หมายถึงสถานที่อยู่อาศัย คำไวพจน์ที่หมายถึงวัตถุสิ่งของ คำไวพจน์ที่หมายถึงการบอกลักษณะ คำไวพจน์ที่หมายถึงอวัยวะ คำไวพจน์ที่หมายถึงกริยาอาการ คำไวพจน์ที่หมายถึงอารมณ์ความรู้สึก และคำไวพจน์ที่หมายถึงการบอกจำนวน โดยมีความหมายย่อยอีก 79 ความหมาย

สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลาย ใช้คำไวพจน์ 10 ความหมาย ได้แก่ คำไวพจน์ที่หมายถึงเทวดาและอสูร คำไวพจน์ที่หมายถึงมนุษย์ คำไวพจน์ที่หมายถึงธรรมชาติ คำไวพจน์ที่หมายถึงสถานที่อยู่อาศัย คำไวพจน์ที่หมายถึงวัตถุสิ่งของ คำไวพจน์ที่หมายถึงการบอกลักษณะ คำไวพจน์ที่หมายถึงอวัยวะ คำไวพจน์ที่หมายถึงกริยาอาการ คำไวพจน์ที่หมายถึงอารมณ์ความรู้สึก และคำไวพจน์ที่หมายถึงการบอกจำนวน โดยมีความหมายย่อยอีก 106 ความหมาย

1.1.3 การเปลี่ยนแปลงรูปและเสียง

สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้น มีการเปลี่ยนแปลงรูปและเสียง 4 ลักษณะ ได้แก่ การเปลี่ยนแปลงรูปพยัญชนะ เช่น ปาล-บาล เป็นต้น การเปลี่ยนแปลงเสียงสระ เช่น สนติ-สานติ เป็นต้น การตัดเสียง เช่น ทตต-ทัต เป็นต้น และการเพิ่มเสียง เช่น ธริตรี-ธเรชตรี เป็นต้น

สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลาย มีการเปลี่ยนแปลงรูปและเสียง 4 ลักษณะ ได้แก่ การเปลี่ยนแปลงรูปพยัญชนะ เช่น เดช-เดช เป็นต้น การเปลี่ยนแปลงเสียงสระ เช่น วาต-วาตา เป็นต้น การตัดเสียง เช่น อนิจจ-อนิจ เป็นต้น และการเพิ่มเสียง เช่น กปี-กระปี เป็นต้น

1.1.4 การสร้างคำ

สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้น มีการสร้างคำ 2 วิธี ได้แก่ การสร้างคำตามหลักไวยากรณ์ภาษาบาลีและภาษาสันสกฤต และการสร้างคำตามหลักไวยากรณ์ไทย การสร้างคำตามหลักไวยากรณ์ภาษาบาลีและภาษาสันสกฤตพบการสร้างคำอย่างเรียบง่าย ขนาดของคำไม่ยาวนาน นิยมสร้างคำโดยใช้คำจำนวน 2 คำมาประกอบกันมากที่สุด เช่น สุรีย (ป.สุรีย) + ประภา (ส.ปรภา) = สุรียประภา และใช้จำนวนคำมากที่สุดจำนวน 6 คำ

เช่น พิ (ป.,ส.วิ) + พัสตร (ส.วสตร) + ภูเขา (ส.ภูเขา) + สรรพ (ส.สรพ) + ภรณ์ (ป.,ส.อาภรณ์)
= พิพัสตรภูษาสรรพภรณ์

ส่วนการสมาสอาศัยสนธิพบการสมาสที่มีคำหลังหรือส่วนหลังมาจากภาษาบาลีจำนวน 1 คำ ได้แก่ อาวุธ การสมาสที่มีคำหลังหรือส่วนหลังมาจากภาษาสันสกฤตจำนวน 9 คำ ได้แก่ อินทร, อนล, อิศร, ไศวรย, อาจารย์, อาทิตย, อารกษ, อิศวร และอุทยาน และการสมาสที่มีคำหลังหรือส่วนหลังมาจากภาษาบาลีและภาษาสันสกฤตจำนวน 17 คำ ได้แก่ องค, อธิ, อาลย, อธิป, อนต,อนภาว, อธิก, อมพ, อาคม, อาภรณ์, อากร, อาราม, อิทธิ, อุตตม, อุตตร, อุทย และอุบาย เช่น นัยน (ป.นัยน) + อัมพ (ป.,ส.อมพ) = นัยนามพ

การสร้างคำตามหลักไวยากรณ์ไทย เป็นคำประสมที่เกิดจากการประสมคำระหว่างคำเดี่ยวที่มาจากต่างภาษากัน เช่น กันภูมิ (ข. กรพุม) + มालย์ (ป.,ส.มालย) = กันภูมิมालย์ (ดอกไม้ตูม) และพบการประสมคำระหว่างคำเดี่ยวกับกลุ่มคำ กลุ่มคำกับคำเดี่ยว และระหว่างกลุ่มคำกับกลุ่มคำ เช่น นางนึ่ง (ข.นาง + ท.) +สนององค์ (ข.สนง + ป.,ส. องค) = นางนึ่งสนององค์ (พระชายา) ส่วนคำซ้อนพบว่าส่วนมากเป็นคำซ้อนที่มาจากภาษาเดียวกัน ได้แก่ คำซ้อนภาษาไทย และคำซ้อนภาษาเขมร เช่น ชร้ออ + ชร้อ = ชร้ออชร้อ (เม็ดครีမ်) หรือ กระลึง (ข.กรลึง) + กระลอก (ข.กรลอก) = กระลึงกระลอก (กวัดแกว่ง) พบคำซ้อนที่มาจากต่างภาษาจำนวนน้อยมาก

สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลาย มีการสร้างคำ 2 วิธี ได้แก่ การสร้างคำตามหลักไวยากรณ์ภาษาบาลีและภาษาสันสกฤต และการสร้างคำตามหลักไวยากรณ์ไทย การสร้างคำตามหลักไวยากรณ์ภาษาบาลีและภาษาสันสกฤตพบการสร้างคำที่ซับซ้อน ขนาดของคำมีความยาว โดยนิยมสร้างคำโดยใช้คำจำนวน 3-4 คำมาประกอบกันมากที่สุด เช่น นิล (ป.นิล) + โลหิตโต (ป.,ส.โลหิต) + ธาตุ (ป.ธาตุ) = นิลโลหิตโตธาตุ และพบการสร้างคำที่มีจำนวนคำมากถึง 13 คำ เช่น นาฏ (ป.,ส.นาฏ) + พนิต (ส.พนิต) + มห (ป.มห) + อิทธิ (ป.อิทธิ) + มห (ป.มห) + อิศร (ส.อิสฺร) + ศักดิ์ (ส.ศกฺติ) + มณี (ป.ส.มณี) + เมขลา (ป.,ส.เมขลา) + สมญา (ป.สมณฺญา) + อิศ (ส.อิสฺ) + เทว (ป.,ส.เทว) + กัญญา (ป.กณฺยา) = นาฏพนิตมหิทธิมเหศรศักดิ์มณีเมขลาสมยศเทวกัญญา

ส่วนการสมาสอาศัยสนธิพบการสมาสที่มีคำหลังหรือส่วนหลังมาจากภาษาบาลีจำนวน 9 คำ ได้แก่ อาวุธ, อาการ, อุทยาน, อุฬาร, โอภาส, อิทธิ, อนุสร, อนุสนธิ และอนนต การสมาสที่มีคำหลังหรือส่วนหลังมาจากภาษาสันสกฤตจำนวน 11 คำ ได้แก่ อินทร, อิศร, ไศวรย, อุทยาน, อาจารย์, อิศวร, อนล, อิศ, อมิตร, ธรณ และอนุกรม และการสมาสที่มีคำหลังหรือส่วนหลังมาจากภาษาบาลีและภาษาสันสกฤตจำนวน 18 คำ

ได้แก่ อาลย, อธิป, อมพ, อากร, อนต, องค, อุตตม, อาคม, อาสน, อนตราย, โองการ, อาราม, อมพร, องกร, อาภา, อาหาร, อาตุร และอุทก เช่น มห (ป.มท) + อีศวร (ส.อีศวร) = มเหศวร

ส่วนการสร้างคำตามหลักไวยากรณ์ไทย เป็นคำประสมที่เกิดขึ้นจากการประสมคำระหว่าง คำเดี่ยวที่มาจากต่างภาษากัน เช่น เฌอ (ช.เฌี) + ชาติ (ป.ส.ชาติ) = เฌอชาติ (ต้นไม้) และการประสมคำระหว่างคำเดียวกับกลุ่มคำ โดยมีโครงสร้างของคำที่เป็นแบบแผน เช่น ยอด (ท.) + ยาวมาลย์ (ป.,ส.ยว + ป.,ส.มาลย) = ยอดยาวมาลย์ (นาง) ส่วนคำซ้อนพบว่าส่วนมากเป็นคำซ้อนที่มาจากต่างภาษาเป็นส่วนใหญ่ เช่น ไพร (ช.ไพร) + วัน (ป.วน) = ไพรวัน (ป่า) พบการซ้อนคำที่มาจากภาษาเดียวกันจำนวนน้อย

1.2 ความงามทางภาษา

1.2.1 ความงามที่เกิดจากเสียง

สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้น มีการสร้างความงามที่เกิดจากเสียง 3 ลักษณะ ได้แก่ การเล่นเสียงสัมผัสพยัญชนะ การเล่นเสียงสัมผัสสระ และการเล่นเสียงสัมผัสพยัญชนะและสัมผัสสระต่อเนื่องเป็นลูกโซ่ โดยเล่นเสียงสัมผัสพยัญชนะมากที่สุด เช่น

- ๑ เฟล็ดโพลพุมเรียงรัง สุขรมยจวงจันท์
จำบคระการกรร- ฌกาแก้วก็อยู่แถม [6]

สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลาย มีการสร้างความงามที่เกิดจากเสียง 3 ลักษณะ ได้แก่ การเล่นเสียงสัมผัสพยัญชนะ การเล่นเสียงสัมผัสสระ และการเล่นเสียงสัมผัสพยัญชนะและสัมผัสสระต่อเนื่องเป็นลูกโซ่ โดยเล่นเสียงสัมผัสสระมากที่สุด เช่น

- ๑ กรรกฎกัจจนะปะจิริวจราวเลอ้าวแลลูกแลมาง- สอ่นสัจจรกลาง สลิล
๑ นวลจันทร์พรรณทางกิ้วและชีวทุกกุกริน
เหี่ยวทองณท้องสินธุ์ สรพราศ์ [6]

1.2.2 ความงามที่เกิดจากคำ

สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้น มีการสร้างความงามที่เกิดจากคำ 6 ลักษณะ ได้แก่ การเล่นคำในลักษณะกลบท คำซ้อน คำซ้ำ คำอุปมาส คำเลียนเสียงธรรมชาติ และคำพ้องเสียง โดยสร้างความงามด้วยวิธีเล่นคำในลักษณะกลบทมากที่สุด เช่น การนำคำในวรรคแรกไปแต่งซ้ำตลอดทั้งบท โดยไม่กำหนดจำนวนคำ และตำแหน่ง (เทียบได้กับกลบทพวงแก้วกัณฑ์) เช่น

- ๑ ชมเฉอชมชลชมแลชมพนพนม
ขึ้นชมแลชมสระ สโรช [6]

๑ นานานกพรรณอันมี	มาสมรสระศรี	แลจับสโรชสรลอน
๑ คู่เคียงเรียงคาบเกสร	เกสรไขขจร	แลอบละอออรสม
๑ ร่อนร้องก้องเสียงสวนสม	ดุจดุริยรม	สรรเสริญสระศรีบมิลลา
๑ โพธิ์ทองทรล่องสาขา	ร่มรกรปรกมา	ในริมสระศรีทรสาย [6]

สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลาย มีการสร้างลีลาในการประพันธ์บทพรรณนาธรรมชาติ 2 ลีลา ได้แก่ ลีลาในการประพันธ์บทพรรณนาธรรมชาติที่เรียบง่าย เช่น การพรรณนาถึงบรรดาช้างป่าที่แสดงการเคลื่อนไหวอย่างร่าเริง โดยใช้ภาษาไทยในการประพันธ์เป็นส่วนใหญ่ และเล่นเสียงสัมผัสในที่ไพเราะ เช่น

๑ ผุดคำคล้าคลาดาดแดน	ดาษตื่นหมื่นแสน	บุรุษี่ล้ำสังขยา
๑ ลางสารเคียรเรียงเสียงา	คว่ำไขว้ในชลา	แลเฟื้องแลฟุ้งผวยฟอง
๑ ลางสารแล่นเล่นตามคณอง	เบียดเสียดฟังผอง	กำเดาะกำดัดกลัดกาม [6]

ตัวอย่างส่วนลีลาในการประพันธ์บทพรรณนาธรรมชาติที่อลังการ เช่น การพรรณนาภูเขาในป่าหิมพานต์โดยใช้ภาษาที่อลังการไปด้วยความเปรียบ และใช้คำสมาสที่ซับซ้อน เช่น

๑ หนึ่งบัญญัติสุพรรณปรีศัศรีพระหา	
สัตโยชนเจียนจา-	รู้ศมี
๑ เสนอนามมณีนีคือบรีศัศรีรัตนมณี	
หนึ่งสุริย์บรีศัศรี	คือสุรย์
๑ หนึ่งนามจันทรบรีศัศรีคือรัชมัจจุญ	
อีกอุทกบรีศัศรีปูน	ผลึก
๑ หนึ่งมหากาฬบรีศัศรีนทรนิลอธิก	
จุลกภาพสมานหมึก	ถมอ [6]

1.3.2 ลีลาในการประพันธ์บทพรรณนาอารมณโศก

สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้น มีการสร้างลีลาในการประพันธ์บทพรรณนาอารมณโศก 2 ลีลา ได้แก่ ลีลาในการประพันธ์บทพรรณนาอารมณโศกที่เรียบง่าย เช่น การคร่ำครวญโดยการแสดงความคิดคำนึงถึงนาง ซึ่งความคิดคำนึงนั้นทำให้เกิดอารมณโศกที่ไม่รุนแรงมากนัก เช่น

๑ พระเสด็จเลอเร็วบรรจจุสรณ์	รฤตนระรอน	แลงามตื่นเตือนใจ
๑ ศศิธรจรัสสวางไส	คล้ายเห็นท้าวไท	ว่าพักตรสุรสดา
๑ พระคำนึงน้องแก้วกัลยา	เสวยแสนโศกา	แลใจจางงเทพี [6]

ตัวอย่างลีลาในการประพันธ์บทพรรณนาอารมณโศกที่อลังการ เช่น การคร่ำครวญด้วยความทุกข์อันแสนสาหัส โดยใช้คำแสดงทั้งความโศกเศร้า หดหู่ ตระมอมใจ เคียดแค้น คละเคล้าระคนกันไป ทำให้แสดงอารมณโศกที่รุนแรงเร้าร้อน เช่น

- ๑ ล้มลงก็ประลักด้วยชลรัก ทรหู่หฤทัยโตรช ตระมอมตวยบววยภยพิโรธ รันทกก็โศกา
- ๑ ก็นใจก็คิดแก่คุณพระมน- ตประสิทธิพิทยา อยู่ศัลยคิดฤทธิคุณา กลตบเปนการ
- ๑ แสนโศกสาหัสกำสรด ดิเสนาะทั้งแดลาญ เดือดร้อนรำพึงอนุชพล ทุกเมื่อนี้รันดร [6]

สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลาย มีการสร้างลีลาในการประพันธ์บทพรรณนาอารมณโศก 1 ลีลา ได้แก่ ลีลาในการประพันธ์บทพรรณนาอารมณโศกที่อลังการ เช่น การพรรณนาอารมณโศกของนางพินทุมดีที่แสดงความทุกข์โศกด้วยการใช้คำแสดงความทุกข์จำนวนมาก ทั้งการใช้ความเปรียบที่ลึกซึ้งคมคายทำให้เกิดความหมายที่กระทบใจของผู้ฟังและผู้อ่าน เช่น

๑ สละไห่ดังโคลสละบาราส	ยุคลบาทนราบาล
ระกำากอก็ส่อกลบันดาล	อุระข้าระกำาทรวง
๑ กระพุ่มพุ่มก็เทียบกรกระพุ่ม	อุระรุมระด่าวดวง
แต่เดือตบเหือดทุกขรลง	ระลู่เศร้ากำเดาศัลย์
๑ เฉมอดุมเช่นตูมหัตถประหาร	อุระปานจะครากครัน
โศกสมดังโศกนิจันริน-	ดรว่างบรวงมี [6]

2. การสืบสานและการสร้างสรรค์ศิลปะการประพันธ์ในสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลาย

2.1 การสืบสานศิลปะการประพันธ์จากสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้นสู่สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลาย

2.1.1 การสืบสานการใช้ภาษา

2.1.1.1 การสืบสานการใช้อักษรศัพท์

สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลายสืบสานการใช้อักษรศัพท์ที่มาจากภาษาบาลีและสันสกฤต ภาษาบาลี ภาษาสันสกฤต ภาษาไทย และภาษาเขมร มาจากสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้น โดยสืบสานการใช้อักษรศัพท์ภาษาบาลีและสันสกฤตจำนวน 94 คำ ภาษาสันสกฤตจำนวน 73 คำ ภาษาบาลีจำนวน 50 คำ ภาษาเขมรมาจำนวน 15 คำ สืบสานการใช้อักษรศัพท์และภาษาไทยจำนวน 15 คำ

2.1.1.2 การสืบสานการใช้คำไวพจน์

สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลายสืบสานการใช้คำไวพจน์มาจากสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้นทั้ง 10 ความหมาย โดยสืบสานความหมายแยกย่อยมาจากสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้นจำนวน 58 ความหมาย

2.1.1.3 การสืบสานการเปลี่ยนแปลงรูปและเสียง

สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลายสืบสานการเปลี่ยนแปลงรูปและเสียงมาจากสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้นทั้ง 4 ลักษณะ ได้แก่ 1) การเปลี่ยนแปลงรูปพยัญชนะ พบการสืบสานการเปลี่ยนแปลงรูปพยัญชนะในคำที่มาจากภาษาบาลีและภาษาสันสกฤต 6 ลักษณะ และสืบสานการเปลี่ยนแปลงรูปพยัญชนะในคำที่มาจากภาษาเขมร 4 ลักษณะ 2) การเปลี่ยนแปลงเสียงสระ พบการสืบสานการเปลี่ยนแปลงเสียงสระสืบสานการเปลี่ยนแปลงเสียงสระสั้น-ยาว 4 ลักษณะ และสืบสานการเปลี่ยนแปลงเสียงสระต่างเสียง 4 ลักษณะ 3) การตัดเสียง พบการสืบสาน 5 ลักษณะ และ 4) การเพิ่มเสียงพบการสืบสาน 4 ลักษณะ

2.1.1.4 การสืบสานการสร้างคำ

สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลายสืบสานการสร้างคำมาจากสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้น 2 วิธี ได้แก่ การสร้างคำตามหลักไวยากรณ์ภาษาบาลีและภาษาสันสกฤต โดยสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลายได้สืบสานการสร้างคำจำนวน 2-6 คำ มาจากสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้น ส่วนการสมาสอ้ายสนธิพบการสืบสานการสมาสที่มีคำหลังหรือส่วนหลังมาจากภาษาบาลีมีจำนวน 1 คำ ได้แก่ อาวุธ การสืบสานการสมาสที่มีคำหลังหรือส่วนหลังมาจากภาษาสันสกฤตมีจำนวน 7 คำ ได้แก่ อินทร, อิศร, ไอศวรย, อุทยาน, อาจารย์, อิศวร และอนล และสืบสานการสมาสที่มีคำหลังหรือส่วนหลังมาจากภาษาบาลีและภาษาสันสกฤตมีจำนวน 8 คำ ได้แก่ อาลย, อธิป, อมพุ, อากร, อนต, องค, อุตตม และ อาคม

การสร้างคำตามหลักไวยากรณ์ไทยสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลายสืบสานการสร้างคำด้วยวิธีการประสมคำ และช้อนคำมาจากสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้น พบว่ามีการสืบสานการสร้างคำโดยวิธีการประสมคำระหว่างคำเดี่ยวที่มาจากต่างภาษา และการประสมกันระหว่างคำเดี่ยวกับกลุ่มคำมาจากสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้น ส่วนการช้อนคำพบว่าสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลายสืบสานวิธีช้อนคำจากสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้น ได้แก่ การช้อนคำที่มาจากภาษาเดียวกัน และการช้อนคำที่มาจากต่างภาษา

2.1.2 การสืบสานความงามทางภาษา

2.1.2.1 การสืบสานความงามที่เกิดจากเสียง

สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลายสืบสานวิธีการสร้างความงามที่เกิดจาก

เสียงมาจากสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้น 3 ลักษณะ ได้แก่ การเล่นเสียงสัมผัสพยัญชนะ การเล่นเสียงสัมผัสสระ และการเล่นเสียงสัมผัสพยัญชนะและสัมผัสสระต่อเนื่องเป็นลูกโซ่

2.1.2.2 การสืบสานความงามที่เกิดจากคำ

สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลายสืบสานวิธีการสร้างความงามที่เกิดจากคำมาจากสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้นทั้ง 6 ลักษณะ ได้แก่ การเล่นคำในลักษณะกลบท คำซ้อน คำซ้ำ คำอุปมา คำเลียนเสียงธรรมชาติ และคำพ้องเสียง

2.1.2.3 การสืบสานความงามที่เกิดจากความเปรียบ

สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลายสืบสานวิธีการสร้างความงามที่เกิดจากความเปรียบมาจากสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้น 3 ประเภท ได้แก่ อุปมา อุปลักษณ์ และการอ้างถึง และได้สืบสานการใช้ความเปรียบในการสร้างจินตภาพมาจากสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้นทั้ง 4 จินตภาพ ได้แก่ จินตภาพแสดงการมองเห็น จินตภาพแสดงการได้ยิน จินตภาพแสดงการสัมผัส และจินตภาพแสดงการเคลื่อนไหว โดยสืบสานการใช้ความเปรียบสร้างจินตภาพด้านการมองเห็นมากที่สุดมาจากสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้น

2.1.3 การสืบสานลีลาในการประพันธ์

2.1.3.1 การสืบสานลีลาในการประพันธ์บทพรรณนาธรรมชาติ

สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลายสืบสานลีลาในการประพันธ์บทพรรณนาธรรมชาติมาจากสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้น 1 ลีลา ได้แก่ ลีลาการประพันธ์บทพรรณนาธรรมชาติที่เรียบง่าย

2.1.3.1 การสืบสานลีลาในการประพันธ์บทพรรณนาอารมณ์โศก

สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลายสืบสานลีลาในการประพันธ์บทพรรณนาอารมณ์โศกมาจากสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้น 1 ลีลา ได้แก่ ลีลาการประพันธ์บทพรรณนาอารมณ์โศกที่อลังการ

2.2 การสร้างสรรค์ศิลปะการประพันธ์ในสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลาย

2.2.1 การสร้างสรรค์การใช้ภาษา

2.2.1.1 การสร้างสรรค์การใช้อักษรศัพท์

สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลายสร้างสรรค์การใช้อักษรศัพท์ที่ไม่พบในสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้นจำนวนมาก ได้แก่ สร้างสรรค์การใช้อักษรศัพท์ภาษาบาลีจำนวน 139 คำ ภาษาบาลีและสันสกฤตจำนวน 123 คำ ภาษาสันสกฤตจำนวน 105 คำ ภาษาไทยจำนวน 39 คำ และภาษาเขมรจำนวน 25 คำ โดยพบการสร้างสรรค้อักษรศัพท์ภาษาบาลีมากที่สุด

2.2.1.2 การสร้างสรรค์การใช้คำไวพจน์

สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลายสร้างสรรค์ความหมายย่อยขึ้นใหม่ 48 ความหมาย โดยพบการสร้างสรรค์ความหมายย่อย 48 ความหมายในคำไวพจน์ จำนวน 9 ความหมาย ได้แก่ คำไวพจน์ที่หมายถึงมนุษย์ คำไวพจน์ที่หมายถึงธรรมชาติ คำไวพจน์ที่หมายถึงสถานที่อยู่อาศัย คำไวพจน์ที่หมายถึงวัตถุสิ่งของ คำไวพจน์ที่หมายถึงการบอก ลักษณะ คำไวพจน์ที่หมายถึงอวัยวะ คำไวพจน์ที่หมายถึงกิริยาอาการ คำไวพจน์ที่หมายถึงอารมณ์ความรู้สึก และคำไวพจน์ที่หมายถึงการบอกจำนวน

2.2.1.3 การสร้างสรรค์การเปลี่ยนแปลงรูปและเสียง

สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลายสร้างสรรค์การเปลี่ยนแปลงรูปและเสียง ในด้านรายละเอียดปลีกย่อยที่ไม่พบในสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้นในการเปลี่ยนแปลง 2 ลักษณะ ได้แก่ 1) การเปลี่ยนแปลงรูปพยางค์ พบการสร้างสรรค์การเปลี่ยนแปลงรูปพยางค์ในคำที่มาจากภาษาบาลีและภาษาสันสกฤต 13 ลักษณะ และพบการสร้างสรรค์การเปลี่ยนแปลงรูปพยางค์ในคำที่มาจากภาษาเขมร 9 ลักษณะ 2) การเปลี่ยนแปลงเสียงสระ พบการสร้างสรรค์การเปลี่ยนแปลงเสียงสระสั้น-ยาว 2 ลักษณะ และพบการสร้างสรรค์การเปลี่ยนแปลงเสียงสระต่างเสียง 12 ลักษณะ

2.2.1.4 การสร้างสรรค์การสร้างคำ

สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลายสร้างสรรค์การสร้างคำตามหลัก ไวยากรณ์ภาษาบาลีและสันสกฤต และการสร้างคำตามหลักไวยากรณ์ไทยด้วยวิธีการที่แตกต่างไปจากในสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้นบางประการ ได้แก่ โฆษคำฉันท์ตอนปลายได้สร้างสรรค์การสมาสคำจำนวน 3-4 คำเป็น ส่วนใหญ่ ต่างจากสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้นที่สมาสคำจำนวน 2 คำเป็นส่วนใหญ่ นอกจากนี้ยังพบการสร้างสรรค์ การสมาสคำจำนวน 7 คำ 8 คำ และ 13 คำ ซึ่งการสมาสคำจำนวนมากนี้ไม่พบในสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้น ส่วนการสร้างคำสมาสอาศัยสนธิพบ การสร้างสรรค์การสมาสที่มีคำหลังหรือส่วนหลังมาจากภาษาบาลีมีจำนวน 8 คำ การสร้างสรรค์การสมาสที่มีคำหลังหรือส่วนหลังมาจากภาษาสันสกฤตมีจำนวน 4 คำ และการสร้างสรรค์การสมาสที่มีคำหลังหรือส่วนหลังมาจากภาษาบาลีและสันสกฤตมีจำนวน 10 คำ

ส่วนการสร้างคำตามหลักไวยากรณ์ไทยพบว่า สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลายสร้างสรรค์คำซ้อนที่มาจากต่างภาษากันเป็นส่วนมาก เช่น การซ้อนคำภาษาไทยกับภาษาเขมร การซ้อนคำภาษาไทยกับภาษาบาลี หรือภาษาสันสกฤต และการซ้อนคำภาษาเขมรกับภาษาบาลี หรือภาษาสันสกฤต โดยพบคำซ้อนที่มาจากภาษาเดียวกันเล็กน้อยเท่านั้น

2.2.2 การสร้างสรรค์ความงามทางภาษา

2.2.2.1 การสร้างสรรค์ความงามที่เกิดจากเสียง

สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลายสร้างสรรค์การเล่นเสียงสัมผัสสระมากที่สุด ทั้งยังพบการสร้างสรรคการเล่นเสียงสัมผัสพยัญชนะและสัมผัสสระต่อเนื่องเป็นลูกโซ่ที่มีจำนวนมากกว่่าที่พบในสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้นจำนวนมาก ถือเป็นการสร้างสรรค์ความงามที่เกิดจากเสียงด้านปริมาณที่มีมากขึ้น

2.2.2.2 การสร้างสรรค์ความงามที่เกิดจากความเปรียบ

สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลายได้สร้างสรรค์จินตภาพชนิดใหม่ที่ไม่พบในสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้นเพิ่มเติมขึ้นอีก 2 ชนิด ได้แก่ จินตภาพแสดงการลี้มรส และจินตภาพแสดงการรับรู้

2.2.3 การสร้างสรรค์ลีลาในการประพันธ์

2.2.3.1 การสร้างสรรค์ลีลาในการประพันธ์บทพรรณนาธรรมชาติ

สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลายมีการสร้างสรรค์ลีลาในการประพันธ์บทพรรณนาธรรมชาติที่ไม่พบในสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้น 1 ลีลา ได้แก่ ลีลาการประพันธ์บทพรรณนาธรรมชาติที่อลังการ

การอภิปรายผล

ผลการศึกษาการสืบสานและการสร้างสรรค์ศิลปะการประพันธ์ในสมุทรโฆษคำฉันท์พบประเด็นที่น่าสนใจ 2 ประเด็น ดังนี้

1. สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลาย ซึ่งเป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส ได้สืบสานศิลปะการประพันธ์มาจากสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้นในด้าน การใช้ภาษา ความงามทางภาษา อันน่าจะเนื่องมาจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงดำเนินตามแนวทางในการประพันธ์หรือขอบในการประพันธ์ของกวีโบราณ ซึ่ง ธเนศ เวิร์รภาดา [7] เรียกว่า “การเดินตามรอยครู”

การเดินตามรอยครูเป็นแนวคิดสำคัญที่ปรากฏอยู่ในตำราประพันธ์ศาสตร์ทั้งของอินเดียและของไทย ดังที่ ธเนศ เวิร์รภาดา [7] กล่าวไว้ว่า “ความคิดสำคัญที่มีต่อฝ่ายผู้สร้างในตำราประพันธ์ศาสตร์ทั้งของอินเดียและไทยเน้นประเด็นเดียวกันคือการฝึกฝนและการเดินตามรอยครู คุณสมบัติของผู้เป็นกวีนอกจากจะต้องอาศัยปฏิภาณ หรือความคิดอ่านอันรุ่งโรจน์แล้ว ยังต้องมีความรอบรู้พิเศษในวิชาต่าง ๆ เป็นเครื่องประดับ ความรอบรู้นี้ย่อมมาจากการฝึกคือ การอยู่ใกล้ครู และเอาใจใส่ศึกษากวีนิพนธ์เป็นนิตย”

ทั้งนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสน่าจะได้ทรงศึกษาดำรง ประพันธ์ศาสตร์ทั้งของอินเดียและไทยมาอย่างครบถ้วน จึงทรงยึดถือขนบการประพันธ์ที่ มุ่งเน้นการเดินตามรอยครุมาอย่างครบถ้วนทุกประการ

วรรณคดีในทานประเภคำฉันท์สมัยอยุธยา ได้แก่ สมุทรโฆษคำฉันท์ อนิรุทธคำฉันท์ และราชาพิลาปคำฉันท์ ล้วนสร้างคำที่เรียบง่าย มีขนาดสั้น นิยมสร้างคำโดยใช้คำจำนวน 2 คำ มาประกอบกันเป็นส่วนมาก เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงพระนิพนธ์สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลายได้ทรงสืบสานขนบในการสร้างคำมาจากวี สมัยอยุธยาตอนต้น จึงพบคำศัพท์ที่มีการสร้างคำที่เหมือนกันทุกประการ เช่น คำว่า นเรนทร พยุหพล พลพยุท ศรินทรลีขานล แต่คำศัพท์บางคำมีการเปลี่ยนแปลงรูปและ เสียงไปบ้าง เช่น จากคำว่า มธุรกร เป็น มธุกร ราโชทยาน เป็น ราชุตเยศ รัตนบรรจจุรณ์ เป็น รัตนสนบรรจจุรณ์ สรรพพิญา เป็น สรรพาพิญา พาชปธาร เป็น พาชปธาร เป็นต้น

ด้านความงามทางภาษาพบว่า ในวรรณคดีคำฉันท์สมัยอยุธยาตอนต้นมีการเล่น เสียงสัมผัสพยัญชนะเป็นจำนวนมาก ตรงกับที่ชลดา เรืองรักษ์ลิขิต [2] ศึกษาลักษณะร่วม ของวรรณคดีไทยสมัยอยุธยาตอนต้นพบว่า “วรรณคดีไทยสมัยอยุธยาตอนต้นนิยมเล่น เสียงสัมผัสพยัญชนะเพื่อให้เกิดเสียงไพเราะมากกว่าเล่นเสียงสัมผัสสระ”

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสได้ทรงสืบสานขนบในการเล่น เสียงสัมผัสพยัญชนะมาจากมาจากวีสมัยอยุธยาตอนต้น เช่น บทพรรณนาตระกูลช่างใน สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลาย

๑ บางช้างเชื้อตามพดารี

พื้นภาพหัสติ

ดังตามพดงกองเกลา

๑ บางบันชรพงศ์พิพา

เผือกผ่องลำเภา

พิลาศล่อศอสรพร

๑ บางคังไคยคชพวกพรณ

สีสินธุ์เทียมทัน

ผลีกรัตนจรัสจรัญ [6]

นอกจากนี้ยังพบสำนวนภาษาที่ใกล้เคียงกับสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้นหลายตอน เช่น การกล่าวถึงช้างป่าที่กำลังหักใบไผ่กินเป็นอาหาร ดังตัวอย่าง

สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้น

๑ ลางตัวสามารถคือสิ่ง

ข้ามห้วยธารบึง

แลเล็มสบงบงชาง [6]

สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลาย

๑ ลางลิตบงขางลางหัก ไฟให้ล้ทำลัก แลลางละเลาะเล็มตฤณ [6]
การคร่ำครวญของพิทยารรรณำพิมุขตอนพิทยารรรณำภิมุขำสรวล และ
พระสมุทรโฆษคร่ำครวญตอนขอนขาด เช่น

สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้น

๑ ตนกุตายก็จจะตายผู้เดียวใครจะแลดู
ไอ้แก้วกับตนกู ฤเห็น ฯ [6]

สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลาย

๑ เรียมเมื่อมอดดั่งถยอद्यุพินจะยินจะยล
ไอมิ่งวิมลแม่ บพาน [6]

ทั้งนี้ ยังพบว่างานพระนิพนธ์เรื่องอื่น ๆ ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ
ปรมานุชิตชิโนรสมีลักษณะการประพันธ์ที่แสดงให้เห็นถึงการเดินตามรอยครู่อยู่หลายตอนด้วยกัน
เช่น ในบทพรรณนาธรรมชาติแบบนิราศในลิลิตเตลงพ่าย สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงพระนิพนธ์ด้วยสำนวนภาษาที่ใกล้เคียงกับบทพรรณนา
ธรรมชาติแบบนิราศในลิลิตพระลอ เช่น

ลิลิตพระลอ

เลื้อมือนางนี้ตั้ง	เลือบนาง เรียมนา
ชมมานางหวังต่าง	มาน้อง
ชมพุดไปบาง	นุชคลี ลงฤ
งามปานนี้ไม่ปล่อง	แปลกปล้องคอศรี [6]

ลิลิตเตลงพ่าย

เลื้อมือนางนี้หนึ่ง	นขา นางฤ
ต่องตั้งต่องบุษบา	นึมน้อง
ชงโคคิดชงฆา	นุชนาฏ เหมือนฤ
เรียมระเมียรเตื่อปล้อง	ตั้งปล้องคอสมร [8]

กล่าวได้ว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงเป็นนักปราชญ์
ผู้เดินตามรอยครู่อันเป็นขนบของกวีในขณะนั้น โดยทรงสืบสานขนบในการประพันธ์จาก
วรรณคดีโบราณ และการสืบสานศิลปะการประพันธ์จากสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้นสู่
สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลายอย่างครบถ้วน ทำให้สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้นและตอนปลาย
มีศิลปะการประพันธ์ที่กลมกลืนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

2. การสร้างสรรค์ศิลปะการประพันธ์ด้านการใช้ภาษา ความงามทางภาษา และลีลาของฉันทลักษณ์ในสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลาย ทำให้สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลายมีศิลปะการประพันธ์บางประการที่แตกต่างไปจากสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้น เหตุผลสำคัญน่าจะเป็นเพราะสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงเป็นนักปราชญ์ผู้มีความเชี่ยวชาญทั้งทางด้านภาษา และด้านการประพันธ์กวีนิพนธ์อย่างลึกซึ้ง กล่าวคือ

2.1 ทางด้านภาษา สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงเป็นปราชญ์ผู้เชี่ยวชาญทางด้านอักษรศัพท์ภาษาต่างประเทศ เห็นได้จากการพระนิพนธ์หนังสือคำฤๅณี ร่วมกับ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงศาธรที่รัตนรฤทธิ์ในระหว่างปี พ.ศ. 2374 – 2377 หนังสือเล่มนี้เป็นหนังสือที่ว่าด้วยการรวบรวมคำศัพท์ภาษาต่าง ๆ ทั้ง ภาษาไทย ภาษาเขมร โดยเฉพาะภาษาบาลี และภาษาสันสกฤตที่มีอยู่เป็นจำนวนมาก พร้อมด้วยการแปลความหมายหรือคำอธิบายคำศัพท์แบบสั้น ๆ

เป็นที่ยอมรับกันว่าหนังสือ คำฤๅณี เป็นหนังสือศัพทานุกรม หรืออภินาศัพท์เล่มแรกของไทย และเป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงพระอัจฉริยภาพทางด้านอักษรศัพท์ภาษาต่างประเทศของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสอย่างชัดเจน การศึกษาศิลปะการประพันธ์ในสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลายยังแสดงให้เห็นว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสได้ทรงมีพระปรีชาสามารถด้านการใช้อักษรศัพท์ภาษาบาลีอย่างชัดเจนด้วยการสร้างสรรค์อักษรศัพท์ภาษาบาลีในการพระนิพนธ์สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลายจำนวนมาก ซึ่งล้วนเป็นคำศัพท์ชั้นสูง เช่น กัปปนา สุสิริ ถาม โถมณ ทลิต นิสาท มัชฌันติก มุททิก เป็นต้น คำศัพท์เหล่านี้ทรงนำมาจากรากศัพท์ภาษาบาลี และทรงสร้างศัพท์โดยการดัดแปลงทั้งรูปและเสียง

นอกจากนี้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ กรมพระปรมานุชิตชิโนรสยังทรงแสดงพระอัจฉริยภาพด้านการผูกศัพท์ขึ้นใช้อย่างโดดเด่น โดยพบว่าในสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลายมีการสร้างสรรค์คำศัพท์ขึ้นอย่างสลับซับซ้อนและมีขนาดยาวกว่าที่พบในสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้น คำที่ทรงสร้างขึ้นมักใช้คำจำนวน 3-4 คำ มาประกอบกัน อาทิ ขลุธิธราชฎา รถยาทุราคม ผรุสทัณชโทษา นิลโลหิตโตธาดุ สรรเพชญพุทธดิลก อติศรพุทธพงศ์ สุรชัคคอนันตานุภาพ กนกนिरชรัตนไมย บวรอาภรณ์รัตนามัย วรวิจันสตัยสัญญา เป็นต้น และพบคำที่มีขนาดยาวที่สุดสร้างขึ้นจากคำ 13 คำ ได้แก่ นาฏพนิตมทิตถิมเทศศกัต์มณิเมชลาสมเยศเทวักญญา

การสร้างสรรคคำศัพท์ที่มีขนาดยาวและซับซ้อนนี้ไม่ได้พบเฉพาะในสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลายเท่านั้น แต่ยังพบในพระราชนิพนธ์ประเภทคำฉันท์เรื่องอื่น ๆ ของพระองค์ด้วย

ได้แก่ ภาษณาสนนึ่งคำฉันท สรรพสิทธิ์คำฉันท สมุทรโฆษคำฉันทตอนปลาย ฉันทกล่อมข้างพัง และฉันทสังเวกกล่อมวินิจฉัยเภารี เช่น ขัตติยพงศาวพันธุ์คัตถ์ คชาสรรพปิลันทนาภรณ์ จตุรภุขครุอาศน์ให้ตรีศุลภุขพิสุทธิ์คัตถ์คือดูลย์ ธาฏาจตุราภิมุขชวihar ราชโยงการดำรัส บัติศวรมุณินทรหน่อมนีศรี ประชาบดีพรหมเมศสุรเชษฐ์ พรหมนิทรวชิรินทรวิชญ์ศิวา พาลพิบัติอุปัทวทุกข์ ทยผองพิบัติอุปัทวเหตุ สมเด็จพระพิศมไหสุริย์ ศรีสวัสดิพิพัฒขยมคลคุณ สงษ์สรภาพโพธิพงษ์อักษฎางค์ องค์อรรค์สฤษดิรักษอาศน์อรุณฤทธิ โอวาทอนุสาสนุสนธิ และเอกอรรคพนิดาวิลาวรรณ เป็นต้น

ข้อเท็จจริงข้างต้นแสดงให้เห็นว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงเป็นนักปราชญ์ผู้มีความเชี่ยวชาญด้านอักษรศัพท์อย่างสูงยิ่ง ทรงสามารถพัฒนารูปแบบและพลิกแปลงการสร้างสรรคคำศัพท์ต่อยอดจากกวีโบราณ ให้มีความแปลกใหม่เพื่อหลีกเลี่ยงความซ้ำซากจำเจของภาษาในการประพันธ์ และยังเป็นการแสดงอัจฉริยภาพอันโดดเด่นในการสร้างสรรค์คำศัพท์ของพระองค์ที่มีความหลากหลายและแตกต่างจากกวีโบราณด้วย

2.2 ทางด้านการประพันธ์กวีนิพนธ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสได้ทรงแสดงให้เห็นถึงความเป็นอัจฉริยิกวีผู้เชี่ยวชาญในเชิงกวีนิพนธ์อย่างชัดเจนเห็นได้จากการพระราชนิพนธ์ตำราฉันทที่ไว้ถึง 2 เล่ม คือ ตำราฉันทวรรณพฤติ และตำราฉันทมาตราพฤติ อันแสดงให้เห็นประสบการณ์ในการศึกษาทั้งทางด้านการประพันธ์ และทางด้านวรรณคดีที่พระองค์ได้สั่งสมบ่มเพาะมาเป็นระยะเวลาอันยาวนาน จนกระทั่งทรงสามารถสังเคราะห์ความรู้เชิงการประพันธ์มาทรงพระนิพนธ์เป็นตำรา

อย่างไรก็ตามมีข้อสงสัยเกิดว่าเมื่อพิจารณาวรรณคดีประเภทคำฉันทในสมัยรัตนโกสินทร์เรื่องอื่น ๆ ซึ่งล้วนแต่เป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ได้แก่ ได้แก่สรรพสิทธิ์คำฉันทในปี พ.ศ. 2374 ต่อมาทรงพระนิพนธ์ภาษณาสนนึ่งคำฉันทช่วงก่อน พ.ศ. 2377 จากนั้นได้ทรงพระนิพนธ์ฉันทดุขภูสังเวกกล่อมข้างพังในปี พ.ศ. 2383 พบว่า ทรงเล่นเสียงสัมผัสพยัญชนะกระทบกระทั่งกันอย่างไพเราะเช่นเดียวกับกวีสมัยอยุธยา เช่น

- ๑ อาจโผนเอาชีพยมฤตยู   ปองป่วยริปู   จะต่ออย่าต่อตายเตือน
- ๑ มณเฑียรเทียรทิพลาญเลื่อนใจโลกยไฝเพื่อน   แลลลคือยลไพชยนต์
- ๑ ยอดหยดเย็นฟ้าเพ็ดกล   จรดจันทรมณชล   ฤกเือกด้วยแก้วก้องกาญจน์[10]

๑ น้อยภักซ์ก็ผอมซูบ	สรีรูปก็บันดาล
มากภักซ์ก็พีพาน	จะหนักเนื้อแลที่อองค์
๑ ฟังภักซ์พอประมาณ	บิการวิกลทรง
โสภาคยรยง	ทุกสิ่งสิ้นทั้งอินทรีย์
๑ อิกอิริยาบถ	กำหนดล้วนทั้งสี่มี
นั่งนอนหนึ่งจรรลี	แลยืนพร้อมเสมอสมาน [11]

...

๑ เขียนทองรูปที่ปมาลี	หลายสำสุรณี	พิเลปลาชูปา
๑ ช่วยป้องผองพิบัตินานา	นฤโทษยา	พยาธิทุกข์ทุกพรรค์
๑ สบสรรพสิ่งเสนียดเกียจกัน	อุปสัคคุปวัน	ทราวยอย่าแผ้วพาธา [12]

อย่างไรก็ตาม เมื่อทรงพระนิพนธ์สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลายซึ่งเป็นวรรณคดีคำฉันท์เรื่องสุดท้ายที่ทรงพระนิพนธ์ในระหว่าง พ.ศ.2389 – 2392 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสได้ทรงสร้างสรรค์การเล่นเสียงสัมผัสสระเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก ทำให้เกิดเสียงเสนาะในการประพันธ์ที่ไพเราะรื่นเริงอย่างต่อเนื่อง เช่น

- ๑ คะนิงนุซสุดแสนเสียดาย   ใครช่วยชิงสาย   สมรมาแนบแอบสกนธ์
- ๑ พอตายหายทุกข์ทั้งล   เปลื้องปลดกังวล   แลวยาวทเวชอาวรณ์
- ๑ ครวญพลงครางคร่ำซ้ำถอน   หลุ่ยโยทกร   กระทุมรุมรันทรวง
- ๑ กำสรวญรญจวนจิตรลวง   เชิญไขใหญ่หลวง   พิลาปในสร้อยสวนศรี ฯ [6]

นอกจากนี้ การที่ทรงพระราชนิพนธ์วรรณคดีเรื่องต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก จึงทำให้พระปรีชาสามารถเชิงการประพันธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสตกผลึกและกลั่นมาเป็นสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลายที่มีความไพเราะทางด้านเสียงของคำประพันธ์ที่แตกต่างจากวรรณคดีคำฉันท์เรื่องอื่น ๆ เช่น สรรพสิทธิคำฉันท์ และกฤษณา สอนน้องคำฉันท์ เป็นต้น

กล่าวได้ว่า สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลายเป็นวรรณคดีที่แสดงให้เห็นการตกผลึกในเชิงการประพันธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส อีกทั้งการที่ทรงพระนิพนธ์สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลายต่อจากสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้นที่แต่งค้างไว้ยังเป็นผลให้วรรณคดีเรื่องสมุทรโฆษคำฉันท์มีเนื้อหาจบบริบูรณ์ ด้วยพระปรีชาสามารถด้านการประพันธ์ที่ทรงสืบสานมาจากสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้นและที่ทรงสร้างสรรค์ขึ้นใหม่ด้วยพระองค์เอง ทำให้สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลายมีความไพเราะโดดเด่นจนส่งผลให้วรรณคดีเรื่องนี้ได้รับการยกย่องให้เป็นยอดของวรรณคดีคำฉันท์ในเวลาต่อมา

เอกสารอ้างอิง

- [1] โชษิตา มณีใส. (2548). “สมุทรโฆษคำฉันท์ช่วงที่แต่งสมัยอยุธยา: วิธีการด้านเนื้อเรื่อง”, วารสารราชบัณฑิตยสถาน. 30(3), 804 – 822.
- [2] ชลดา เรื่องรักษ์ลิขิต. (2547). **วรรณคดีอยุธยาตอนต้น ลักษณะร่วมและอิทธิพล** (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ : โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- [3] สุมาลี กียะกุล. (2519). **สมุทรโฆษคำฉันท์ส่วนที่แต่งสมัยกรุงศรีอยุธยา : การวิเคราะห์และวิจารณ์เชิงประวัติ**. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- [4] กุสุมา รักษมณี. (2537). **ลีลันวรรณคดีชุด ตั้งรัตนแห่งโกสินทร์**. กรุงเทพฯ : ศยาม.
- [5] สายใจ ตระกูลสันติ. (2541). **ภาพพจน์ในสมุทรโฆษคำฉันท์**. ปริญญาานิพนธ์ ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยทักษิณ.
- [6] กรมศิลปากร. (2540). **วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม 2**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว.
- [7] ธเนศ เวศร์ภาดา. (2543). **ตำราประพันธ์ศาสตร์ไทย : แนวคิดและความสัมพันธ์กับขนบวรรณศิลป์ไทย**. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต. คณะอักษรศาสตร์ ภาควิชาภาษาไทย สาขาวิชาวรรณคดีไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- [8] กรมศิลปากร. (2515). **ลิลิตเทลงพ่าย**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บรรณาคาร.
- [9] ประพัฒน์ ตรีณรงค์. (2505). **สมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์**. พระนคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดอุดมศึกษา.
- [10] ปริมาณุชิตชิโนรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ. (2548). **สรรพสิทธิ์คำฉันท์**. กรุงเทพฯ: บริษัท สหธรรมิก จำกัด.
- [11] ปริมาณุชิตชิโนรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ. (2549). **กฤษณาสอนน้องคำฉันท์**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมราชา.
- [12] กรมศิลปากร. (2545). **คำฉันท์ดุษฎีสังเวย คำฉันท์กล่อมช้าง ครึ่งกรุงเก่า และคำฉันท์คชกรรมประยูร**. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์.